
*І.С. Курок,
кандидат філософських наук,
науковий співробітник Глухівського державного педагогічного університету*

ЕТИЧНЕ В КОНЦЕПЦІЇ ТВОРЧОСТІ М.БЕРДЯЄВА

Принципово важливою для М.Бердяєва була проблематика сенсу етичного, яка проходила майже через усю його творчість. Мислитель сам відзначав “етичний характер” своєї філософії [8, 83–84].

При цьому вчення філософа про етичне вирізняється своєю оригінальністю, особливо порівняно з класичними для його доби уявленнями про етику. Бердяєв піддав сумніву ідею безумовності й абсолютної цінності добра, показавши добро як неодмінно співвідносне до зла. В якості початку, якому покликана протидіяти мораль, він показав не лише зло, а й добро. Філософ розглядав питання про справжній зміст добра і зла як одне з основних для розуміння людського існування.

Зазначимо, що протягом своєї творчості М.Бердяєв дещо трансформував свої погляди на проблематику етики. Так, у ранній період своєї творчості, визначаючи статус етики в системі людських знань про світ, М.Бердяєв писав: “Етика не є соціологічною і психологічною наукою, яка відшукує закони сущого, це – філософська дисципліна, що встановлює норми належного”. На його думку, етика розкриває зміст однієї зі сфер трансцендентальної свідомості, що є об’єктивною загальнолюдською свідомістю. Необхідними компонентами цієї свідомості є логічні закони, форми простору і часу, категорія причинності. Мислитель вважав, що у випадку зникнення трансцендентальної свідомості “світ звернувся б у якийсь жадливий хаос, що не знає закономірності, а пізнання – у суб’єктивну гру, яка не знає нічого об’єктивного” [11, 95–97].

М.Бердяєв твердив, що трансцендентальна свідомість містить у собі гносеологічне, етичне й естетичне апіорі. Своєрідність етичного апіорі, його відмінність від гносеологічного зумовлені тим, що “людська свідомість має дві різні, рівнобіжні сторони – пізнавально-теоретичну, звернену до природної закономірності досвіду, тобто до сущого, і морально-практичну, звернену до нормативної закономірності добра, тобто до належного”. У зв’язку з цим, на думку мислителя, предметом етичних положень є не пізнавальна, а саме моральна діяльність [15, 64–65].

Хоча зміст морального розвитку людства є змінним, М.Бердяєв вважав, що існує щось об’єктивно-моральне, справедливе, добре. При цьому формальні основи моральності є непорушними: моральний закон відрізняє добро від зла. Відмінності між добром і злом, моральним і аморальним передують чуттєвому досвіду, і це етичне апіорі робить можливим моральний досвід і моральне життя [11, 138–141]. Мислитель відзначав: “Заслуговують назви моральні лише такі вчинки, які обов’язкові для всякої свідомої істоти, для всякої волі”. Моральність, таким чином, є “пристосування індивідуального до типового”.

Етичні погляди раннього М.Бердяєва структуровані на основі найважливішого, на його думку, принципу – кантівської “людини-мети”. Розвиток суспільства він вважав найважливішим засобом досягнення людством ідеальної мети – правди. А соціальний процес має етичну природу й етичне значення: є “прогресом, тобто переходом від етично-гіршого до етично-кращого”. Тільки за його допомогою людина доходить усвідомлення своєї моральної природи. На думку філософа, передовим суспільним класом, який є носієм найбільш прогресивної свідомості, створюється певний ідеал, котрий являє собою “регулятивну ідею”. Через цей ідеал розкриває свій зміст універсальне. Сам же ідеал має складну природу, він є таким, що об’єктивно існує. Ідеал є об’єктивно справедливим, і наближення до нього є прогресом, поліпшенням. Суспільний лад, який визнається як ідеальний, неодмінно настане, він буде неминучим наслідком іманентної закономірності історичного процесу [11, 131–180].

Пізніше, з розчаруванням у прогресивних ідеях загальносуспільних поступальних змін в якості сенсу розвитку як марксистських, так і ідеалістичних, М.Бердяєв сконцентрувався на пошуку сенсу життя конкретної людини: “Сенс має бути порівнюваним з моєю долею. Об’єктивований сенс позбавлений для мене будь-якого сенсу. Сенс може бути лише в

суб'єктивності, в об'єктивності є лише знуцання над сенсом. Вражає, що люди з такою легкістю підкоряються сенсу, який їм вказують, і який не має, по суті, жодного відношення до їх неповторної індивідуальної долі. Світова гармонія, торжество світового розуму, прогрес, благо і процвітання будь-якого роду колективів – держав, націй, суспільств, – скільки ідолів, яким підкоряють людину, чи вона сама себе їм підкоряє! О, як я ненавиджу це рабство!” [8, 263].

Унаслідок переосмислення природи людини позитивну оцінку моральності як самозвільнення М.Бердяєв змінив на негативну, що було пов'язане з його новою онтологією. Під впливом досвіду пережитих подій філософ дійшов розуміння неспроможності відсторонених, раціоналістичних пояснень питань громадськості. Він почав дивитися на світовий процес як на Божественне одкровення, як на інтимну взаємодію між людством і Божеством. Вирішення проблем, які хвилювали М.Бердяєва, визначилося на ґрунті християнства.

М.Бердяєв почав ототожнювати моральність зі свободою, визначаючи її як самоздійснення, що, своєю чергою, є самозвільненням. Людина, на його думку, є, насамперед, носієм свободи, яка не має применшуватися в ім'я чого б то не було. При цьому для М.Бердяєва “свобода не є відсутність стиснень, вона є позитивне поняття” [15, 95]. Мислитель розумів свободу переважно не як матеріальне, а як духовне явище: “Найбільш загальне визначення свободи, яке обіймає всі частки визначення, полягає у тому, що свобода є визначенням людини не ззовні, а зсередини, з духу. Духовний початок у людині є щира свобода, а заперечення духу, додумане до кінця, – є неминуче заперечення свободи. Свобода укорінена в царство Духа, а не в царство Кесаря” [14, 326].

Мислитель вважав, що традиційні вчення про свободу насправді нічого спільного із свободою не мали, були пристосовані до нормативної, законницької етики суспільства. Людина знала, що вона вільна обирати між правильним (законом) і неправильним (порушенням закону), до того ж в останньому разі людину карали. Тобто фактично людині лише надавали можливість обирати між уже запропонованими добрим і поганим. М.Бердяєв не вбачає у такому тлумаченні ніякої реальної свободи: “Людина буде або виправдана, якщо вона обрала добро і виконала норму, або засуджена, якщо вона обрала зло і норми не виконала... Людина постає поневоленою неминучістю обрати те, що їй нав'язане, і виконати норму під острахом відповідальності. Людина постає найменш свобідною у тому, що пов'язано з її “свободою волі”. Адже свобода людини може бути зрозумілою не лише як виправдання людини чеснотами, що впливають з її свобідної волі, тобто як можливість здійснити норму, свобода може бути зрозумілою і як творча сила людини, як створення цінностей. Водночас, свобода може вести людину шляхом зла, свобода має не морально-юридичний і педагогічний характер, а характер трагічний. Свобода є основною умовою морального життя, не лише свобода добра, а й свобода зла” [3, 34].

М.Бердяєв відзначав, що у справжній свободі людина має бути не лише поставленою перед правом виконувати або відмовитися від виконання вже передбаченого кимсь добра, а повинна мати право творити своє нове добро: “Визначення свободи як вибору є ще формальним визначенням свободи. Це лише один із моментів свободи. Справжньою свободою постає не тоді, коли людина має вибирати, а тоді, коли вона зробила вибір. Тут ми доходимо нового визначення свободи – свободи реальної. Свобода є внутрішньою творчою енергією людини. Через свободу людина може творити зовсім нове життя, нове життя суспільства і світу” [14, 326]. “Справжня свобода не є свободою у виконанні закону, а є свободою творчості нового, творчості цінностей... Як істота свобідна, як свобідний дух, людина покликана бути творцем нових цінностей” [3, 53].

Особливості філософії М.Бердяєва пов'язані також з оригінальною постановкою філософських, етичних проблем, позначеними прагненням “перейти від того, що люди вважають добром, до того, що є добро: “Ми цікавимося тепер не питанням про походження й розвиток моральності, а питанням про її цінності”. Мислитель критикував “соціологічну етику”, яка вивчає “моральні поняття і їхню кристалізацію в суспільних звичаях”, тобто досліджує психологічну моральну свідомість, зумовлену суспільним буттям людей, їхньою належністю до тієї чи іншої суспільної групи. М.Бердяєва ж цікавила цінність моральності як такої, не мінливі уявлення людей про добро, а об'єктивний зміст цієї категорії. Дані інтенції перетворилися у філософії мислителя на прагнення “досліджувати добро і зло самі по собі, а не поняття людей про добро і зло” [11, 138–143].

Для філософа одним з істотних питань етики було питання, що є добром до розрізнення добра і зла, що є добром по той бік розрізнення добра і зла? Для М.Бердяєва це є “основна метафізична проблема етики, до якої вона рідко піднімається” [3, 50]. Поставивши завдання

досліджувати “онтологію добра і зла, а не поняття людей про добро і зло”, М.Бердяєв забезпечив його вирішення за допомогою розроблення найрізноманітніших проблем філософії релігії, філософії історії, соціальної філософії, що, в наслідку, вилилося у цілісну систему взаємодоповнювального концепту [3, 50].

М.Бердяєв працював над виробленням нового релігійного світогляду, покликаною усунути основну негативну властивість світу – його докорінний трагізм, пов'язаний із “провалом у тому місці, де сплітаються індивідуальне й універсальне” [12, 258]. Мислитель вважав, що особистість як свободний початок пов'язана з іншими особистостями, світом загалом, і завдання полягає в тому, щоб зробити ці зв'язки гармонійними, а не деструктивними: “перетворити долю людської особистості і долю людського прогресу в єдину долю” [5, 167].

Світ, за М.Бердяєвим, є складною системою взаємодії духовних субстанцій різних порядків; тут Бог є абсолютною свободою як суще, а особистість – свобідною духовною субстанцією, що самовизначається. Людина для мислителя, насамперед, не природна істота – індивід, який перебуває під владою неодмінності, – а свобідна духом особистість [4, 175–185]. У зв'язку з цим М.Бердяєв вказував на прірву між мораллю і буттям. Він розумів загальноприйнятну мораль як антитворче начало, яке прагне цілком підкорити собі життя людини, раціоналізуючи і нормуючи його: “Суто моральний пафос – негативний, він не творчий, він заперечує зло в собі і в цьому запереченні, стримуванні від зла, вбачає добро, а добра позитивного не творить”. Буття як свобода є трансцендентно-іманентним людині, природа якої є “не моральною за своєю сутністю, переважно не моральною, але і не антиморальною, бо ще вона містична й органічна, бо основа її набагато глибше моральності” [2, 26–31].

Мислитель вважав, що все розмаїття морального досвіду може бути зведеним до двох основних типів “світовідчування”: в основі одного з них покладено почуття образи, в основі іншого – почуття провини. Їм відповідають і різні філософії: “Основний релігійний поділ світу є поділом на винних і скривджених, на свобідних і рабів, на шляхетних і нешляхетних” [1, 13].

Людина, поведінка якої чимось детермінована, не може, згідно з М.Бердяєвим, бути цілком осудною. Усвідомлення своєї залежності від визначальних для її життя начал породжує почуття образи. Шлях образи і неодмінності – це руйнівний шлях “пасинків, а не синів Божих”. Суб'єкт моральної дії, визначаючись у своїй поведінці, має виходити зі своєї абсолютної свободи, яка, тим самим, породжує й абсолютну відповідальність. Його дії можуть бути і деструктивними, що тягне за собою розуміння провини: “Тільки свобідний може почувати себе винним, лише той, хто усвідомив вину, звертається до найглибшої своєї свободи” [1, 12].

Цей шлях М.Бердяєв вважав єдино вірним, творчим шляхом; у ньому людська особистість може цілком реалізуватися, виявивши себе як істинно Боже начало. Він писав щодо цього: “Своєрідність мого філософського типу полягає, насамперед, у тому, що я поклав у підвалини філософії не буття, а свободу... По суті, я все життя пишу філософію свободи, намагаючись її удосконалити і доповнити” [8, 51]. Людина, за М.Бердяєвим, перебуває в полоні неодмінності. Справжня ж її основа полягає в наявності в неї творчої енергії, абсолютної свободи [10, 654].

Мислитель вважав, що свобода є обов'язком людини перед Богом, оскільки Бог створив людину для того, щоб вона була схожою на нього. Бог же “може діяти тільки на свободу, у свободі і через свободу” [6, 149]. Тож, лише коли людина починає діяти через свободу, вона починає бути схожою на Бога, а отже, виправдовує мету свого створіння: “Свобода особи зовсім не є її правом, це поверхневий погляд. Свобода особи є обов'язком, виконанням покликання, реалізацією Божої ідеї про людину, відповіддю на Божий заклик. Людина має бути свобідною, не сміє бути рабом, оскільки повинна бути людиною. Такою є воля Бога” [6, 28].

Визначаючи сутність і значення етики, М.Бердяєв писав: “Етиці належить дуже важливе, центральне місце в пізнанні духу... Етика є завершальною частиною філософії духу” [3, 29–31]. Відмінність філософії як особливої форми духовного досвіду мислитель убачав у тому, що вона пізнає світ через людину, бачить осередок світу саме в людині. М.Бердяєв будував свою метафізику, розуміючи її як філософію людського існування, в якій метафізика свободи розкривається через антропологічні складові, а вони, своєю чергою, набувають змісту лише як метафізичні реальності. Сутність же останніх – розвиток і якісне становлення. Таким чином, світ для М.Бердяєва – динамічний: у ньому відбуваються пізнання свободою самої себе, збагачення змістом. Людина перебуває у процесі вічного становлення, якісного приростання.

Свобода в творчості Бердяєва динамічна, а безперервний рух, в якому вона перебуває, є трагічним процесом. Трагізм світу полягає в тому, що поступального, прогресивного торжества добра божественного начала у світі не відбувається: “Трагізм світового процесу є трагедією свободи, вона породжена внутрішньою динамікою свободи, її здатністю перейти у свою протилежність”, тобто здатністю породжувати зло [13, 97]. Мислитель вважав, що етика має досліджувати явище трагічного, яке випливає зі свободи, відзначаючи, що трагічне є основним явищем морального життя й основною категорією етики [3, 34–47].

Питання про відносини Бога і зла, питання теодицеї М.Бердяєв вважав одним з основних питань філософії. На його думку, Бог міг знищити зло, лише знищивши разом із ним і свободу. Безмірність Божественної любові виявилася в тому, що знаючи, що Він може одержати у відповідь на свій заклик до свободної творчості любові в тому числі й зло, гріховну відповідь людини, Він не знищив свободу, лишивши її людині. Це був Божественний вибір між свободою людини, яка могла спричинити зло, і необхідно визначеною слухняністю людини: “Богом даний людині творчий дарунок, талант, геній і даний світ, у якому і через який має відбуватися творчий акт, від Бога виходить заклик, щоб людина зробила творчий акт, здійснила своє покликання, і Бог чекає відповіді на свій заклик. Відповідь людини на заклик Божий не може цілком складатися з елементів, даних Богом і від Бога вихідних. Щось має виходити і з людини, і це і є те, чим переважно є творчість, творчість нового і ще не бувшого. Це щось є не чим іншим, як ніщо, свобода, без якої немає творчого акта” [3, 118].

Бог-Творець створив людину за своїм образом і подобою, а це означає, що Він створив і її творцем, закликаючи до свободної творчості, а не до формальної покори Своїй силі. Отже, свободна творчість є відповіддю людини на великий заклик Творця. І творчий подвиг людини є виконанням таємної волі Творця, що і вимагає свободного творчого акту. Бог хоче Свого Іншого, тужить за ним, чекає від нього відповіді на Свій заклик до божественного життя, до божественної повноти, до співучасті в Божій творчості, що перемагає небуття [3, 39–40].

М.Бердяєв оригінально осмислював склад суб'єктів вибору, що відбувся до гріхопадіння людини, своєрідного морального акту, а також об'єктивованої моральної дії. Згідно з баченням мислителя, у моральному акті діє не лише людина, а й Бог, котрий допускає зло в ім'я блага свободи і перемагає зло, спустившись в об'єктивований світ і ставши Боголюдиною – Христом. М.Бердяєв писав: “Етика є не лише судом над людиною, а й судом над Богом” [3, 37–101].

Отже, у М.Бердяєва міркування про Бога і міркування про людину взаємозалежні: людина є “єдиним предметом філософії”, але “тема про людину є вже тим самим темою про Бога”, адже вони мають свободу як свою першооснову: “Бог присутній лише у свободі і діє лише через свободу”, “людина є істотою свободною, у ній є елемент первородної, нествореної, досвітової свободи”. При цьому віковична трагедія людини полягає в тому, що вона “неспроможна справитися зі своєю власною ірраціональною свободою, з її бездонною пітьмою”, і творить зло [3, 100; 8, 51; 16, 316].

Існування людини являє собою, відповідно до М.Бердяєва, нескінченний, невизначений наперед вибір, своєрідний моральний акт, що збігається у своїй сутності з екзистенцією. Сфера такого акту є дуже широкою: “Вільний моральний акт може здійснюватися не лише стосовно так званого морального життя, а й щодо всього життя людини... Розрізнення й оцінка мають універсальне значення”. Отже, етика мислителя охоплює собою все, що пов'язане зі свободою людини, а моральний акт містить у собі всі вияви людського самовизначення [3, 31–32].

Філософ вважав, що людина, минувши шлях морального розрізнення й оцінки, з Божественною допомогою покликана поглиблювати зміст своєї і Божественної свободи, додавши їй у такий спосіб сенсу. До того ж від цього вибору залежить доля не лише людини, а і всесвіту, Самого Бога: “Моральний акт людської особистості має не тільки особисте, а й суспільне, і навіть космічне, значення” [3, 123].

М.Бердяєв розглядав проблему свободи нерозривно з проблемою об'єктивації, оскільки вважав, що об'єктивація характеризує певний стан людини, її співвіднесеність із свободою, творчістю: “Об'єктивної реальності не існує, це лише ілюзія свідомості, існує лише об'єктивація реальності, породжена відомою спрямованістю духу. Об'єктивований світ не є справжнім реальним світом, це лише стан справжнього реального світу, який може бути зміненим. Об'єкт є породженням суб'єкта. Лише суб'єкт є екзистенціальним, лише в суб'єкті пізнається реальність” [8, 63]. Тобто об'єктивація означає відчуженість людини від справжнього існування, його

далекість від Істини: “Першожиття є творчим актом, свободою, носієм першожиття є особистість, суб'єкт, дух, а не “природа”, не об'єкт. Об'єктивність є поневоленням духу, породженням розірваності, роз'єднаності і ворожнечі суб'єктів, особистостей, духів-істот” [8, 296].

На думку мислителя, конститутивною ознакою людського існування в умовах об'єктивації і втіленням роз'єднаності є визначеність намірів, рішень, вчинків за допомогою співвідношення їх із категоріями добра і зла як ключовою дихотомією ураженої свідомості. Вирішення питання про добро і зло людиною, що потрапила в об'єктивований світ, безпосередньо впливає на якість її існування – останнє може бути цьогобічним або потойбічним. Згода людини з загальноприйнятими нормами добра і зла, що знищує оригінальність морального судження і поведіння, засвідчує, що людина перебуває в полоні об'єктивації; індивідуальна ж творчість любові, яка стоїть по той бік норм добра і зла, виводить людину за межу об'єктивації. Таким чином, вибір людини мислиться не лише як самовизначення за допомогою споконвічно даної єдиної можливості вибору винятково між добром і злом у межах нормативної свідомості; людина здатна розкривати, реалізовувати свою абсолютну потенційність, вона не піддається жодним нормам.

Розв'язання питання про справжню сутність добра і зла стає при цьому край важливим завданням, адже воно здатне вивести людину за межі об'єктивації. Подолання об'єктивації мислиться М.Бердяєвим як зустріч світу божественного і світу земного в людині, народження Бога в людині як відповідь на народження людини в Бозі. Є одкровення Боже, але має бути й одкровення людини, що і є наслідком творчої активності суб'єкта, який прагне вийти з полону цього об'єктивованого і тлінного світу, повернутися на свою духовну прабатьківщину. Людина повинна бути творцем, тобто істотою, яка стоїть по той бік об'єктивованих добра і зла: “У творчий акт людини привноситься... те, що проривається з іншого плану світу, не з вічно даних ідеальних форм, а зі свободи, не з темної свободи, а з проясненої свободи” [7, 152].

Творча новизна має своєю передумовою вихід за межі цьогобічного, прорив об'єктивованого буття з людської екзистенції, що є свободою: “Творчий акт безпосередньо перебуває в бутті, він є саморозкриттям сил буття. Творчий акт виправдує, але не виправдується, він сам себе обґрунтовує, але не вимагає обґрунтування чимось, що лежить поза ним” [9, 341–342].

Тобто М.Бердяєва насамперед хвилювала не проблема того, відповідно до яких раціональних закономірностей будується вчинок людини, яким критерієм вона керується – вищим благом чи обов'язком. Для мислителя було важливим те, якими є наміри і вчинки людини: об'єктивованими чи необ'єктивованими, свободними, творчими. За допомогою таких міркувань М.Бердяєв розширив проблемні межі етики.

Важливою особливістю етики М.Бердяєва є її цілісність і широкий, фактично безмежний характер предмету: “Етика є аксіологією, навчанням про зміст і цінності”. Учення ж про верховну цінність як джерело будь-якого життя досліджує онтологічні реальності, тому етика “є також онтологією”; своєю чергою, “вчення про життя, його зміст, його цілі і цінності є неминуче вченням про людину” [3, 32].

Будь-яку проблему М.Бердяєв розглядав у світлі соборного порятунку й есхатологічної перспективи, тож не випадково свою етику він називав “етикою останніх речей буття”, “есхатологічною етикою”: “Я йду так далеко, що стверджую існування лише есхатологічної моралі”. Есхатологія мислителя закріплює специфічний ракурс розгляду проблем, це є зворотна перспектива, у межах якої пропонується розв'язувати проблеми, виключаючи будь-яку детермінованість мислення іншими домінантами і всілякою телеологією: “Я ж сповідаю активно-творчий есхатологізм, що закликає до перетворення світу”. Етичне пізнання, на думку М.Бердяєва, “неминуче прагне до морального поліпшення буття” і сприяє настанню кінця об'єктивованого світу, тому етичне пізнання в його побудовах слід розглядати як завершальну фазу самопізнання Духа [8, 283–290].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Духовный кризис интеллигенции. – М., 1998.
2. Бердяев Н.А. Новое религиозное сознание и общественность. – М., 1999.
3. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М., 1993.

4. Бердяев Н.А. О новом религиозном сознании // *Бердяев Н.А. Sub specie aeternitatis. Опыт философии, социальные и литературные (1900–1906 гг.)* – СПб., 1907.
5. Бердяев Н.А. О новом русском идеализме // *Бердяев Н.А. Sub specie aeternitatis. Опыт философии, социальные и литературные (1900–1906 гг.)*
6. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. // *Царство Духа и Царство Кесаря.* – М., 1995.
7. Бердяев Н.А. Опыт эсхатологической метафизики. – Париж, 1947.
8. Бердяев Н.А. Самопознание. Опыт философской автобиографии. – М., 1991.
9. Бердяев Н.А. Смысл творчества // *Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества.* – М., 1989.
10. Бердяев Н.А. Спасение и творчество (Два понимания христианства) // *Бердяев Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека.* – М., 2002.
11. Бердяев Н.А. Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. Критический этюд о Н.К. Михайловском. – М., 1999.
12. Бердяев Н.А. Трагедия и обыденность // *Бердяев Н.А. Sub specie aeternitatis. Опыт философии, социальные и литературные (1900–1906 гг.)*
13. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. Проблематика и апология христианства // *Бердяев Н.А. Философия свободного духа.* – М., 1994.
14. Бердяев Н.А. Царство Духа и царства кесаря. – М., 1995.
15. Бердяев Н.А. Этическая проблема в свете философского идеализма // *Бердяев Н.А. Sub specie aeternitatis. Опыт философии, социальные и литературные (1900–1906 гг.)*
16. Бердяев Н.А. Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения // *Бердяев Н.А. Философия свободного духа.*